

MANTIK METODOLOJİSİ AÇISINDAN KURAL TEMELLİ VE VAKA TEMELLİ YÖNTEMLERİN İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ

Zeynep ÇELİK*

Öz

Dünya üzerinde üç büyük hukuk sisteminden bahsedilebilir; Anglo-Sakson Hukuk Sistemi (Common Law), Kıta Avrupası Hukuk Sistemi, Sovyet Rusya'nın dayandığı Sosyal Hukuk Sistemi. Bu sistemlerden başka kendine özgü yapısıyla bir de İslamî hukuk sistemi vardır. Genel olarak Anglo-Sakson Hukuk Sisteminde, vaka temelli yöntem, Kıta Avrupası Hukuk sisteminde ise kural temelli yöntem kullanılmaktadır. Peki, kaynağını naslardan alan İslam hukuku bu iki yöntemden hangisini kullanmaktadır? Bu çalışmada, İslam hukukunun mantıksal yapısı ile bu iki hukuk sisteminin mantıksal yapısı arasındaki ilişki tespit edilip, İslam hukukunda, kural temelli yöntemin vaka temelli yöntemle, vaka temelli yöntemin de kural temelli yöntemle entegrasyonu Gazali ve Kâtibî özelinde analiz edilecektir. Amacımız, fikhî kıyasın kullanım alanını genişletmek için mantıksal bir öneri sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, İslam Hukuku, Akıl Yürütme, Kural Temelli Yöntem, Vaka Temelli Yöntem, Analoji

* Ar. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı
e posta: dduru@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0001-9874-1058

Atf /Cite as: Çelik, Zeynep. "Mantık Metodolojisi Açısından Kural Temelli ve Vaka Temelli Yöntemlerin İslam Hukukundaki Yeri". *Dini Araştırmalar* 24/60 (Haziran 2021), 87-111. <https://doi.org/10.15745/da.883650>

The Place of Rule-Based and Case-Based Methods in Islamic Law in Terms of Logical Methodology

Abstract

Almost every state has its own legal system and there is a legal system in accordance with the social norms of the state. However, although states have autonomy with their own legal systems, the legal system of each state unites under larger legal systems. From this point of view, three major legal systems can be accepted; Anglo-Saxon Legal System (English Legal System, Common Law), Continental European Legal System (Legal system of European states based on Roman law), Social Legal System on which Russian Federation is based. Apart from these systems, there is also an Islamic legal system with its unique structure. The reason why the Islamic legal system is unique is that it is based on both religious and rational sources. In general, the case-based method is used in the Anglo-Saxon Legal System, and the rule-based method is used in the Continental European Legal System. Which one of these two method used by Islamic law which takes its source from Qur'an and hadith well? Or is it use both methods? Our aim in this study, in addition to analysing the operation of these two methods in Islamic law from a logical point of view, is to analyse the integration of the rule-based method into the case-based method and the case-based method with the rule-based method. With this research it is to provide a logical proposal to extend the intended use of analogy in Islamic law. As a matter of fact, we think that different branches of science should come together in order to produce new suggestions in this field.

Keywords: Logic, Islamic Law, Reasoning, Rule Based Method, Case Based Method, Analogy

Summary

The gradual structure of life offers mankind different possibilities under different conditions. While there are surely these differences in our lives, which method does Islamic law make decisions about new situations when our personal differences are also involved by the masses who want to arrange their lives according to Islamic norms about new situations? Of course, this method is nothing but analogical reasoning. The analogy in Islamic law is to give the judgment of the cases mentioned in the Quran, hadiths or *ijma'* to the new

1 *Ijma'* (Arabic: إجماع) is an Arabic term referring to the consensus or agreement of Islamic scholars on a point of Islamic law.

case that is not included in these sources for the common reason. Therefore, *fukaha*² derives new provision by analogy from the provisions about the events that took place on a certain date and in a certain region. That is why analogy is Islam's window to the future.

The case-based reasoning (CBR) in general, is used in the Anglo-Saxon Legal System, and the rule-based reasoning (RBR) is used in the Continental European Legal System. On the other hand, Islamic law uses a method different from these two systems but similar to them in general terms. Because the form of the analogy used in all legal systems is the same. Therefore, the terms are also similar, meaning that there are four constituent elements of inference in each of them. These; goal (fer'), source (asıl), cause (illet), result (judgment). However, the content of these elements varies according to the applications in various legal systems. For example, while in the Continental European Legal System "asıl", on other word, what is based on the comparison, is an article of law, it is a provision in the Quran, Sunnah or Ijma in Islamic Law. "Fer", that is, a controversial issue subject to comparison, is a state for which there is no direct regulation in every legal system. For the method of comparison to work well, appropriate and common similarities should provide a good reason for our conclusion. However, it is difficult to establish an exact benchmark for a good comparative justification. In the process of reasoning in comparison, there are many similarities between the objects being compared, as well as many differences that distinguish these objects from each other. The aforesaid similarities and differences are evaluated. The main thing is that the similarities and differences between the items are similar or different in appropriate points. Thus, a comparative rationale with adequate similarity in several points is superior to the comparative rationale based on inappropriate similarity in many points.

Since there is no single form of analogical reasoning, there is not a single variant in the analogical method used in Islamic law. What we try to do in this study is to check logically how the methods of analogical reasoning used in different sciences function in Islamic law. Here, we first formed the Rule-Based Method and the Case-Based Method, especially inspired by the Rule-Based Reasoning and Case-Based Reasoning approach used in the general legal system. Then, we analysed logically the case-based method in which the

2 A faqīh (plural *fuqahā*, Arabic: فقهاء, pl. فقهاء) is an Islamic jurist, an expert in fiqh or Islamic law, a specialist in Islamic jurisprudence and Islamic Law.

Anglo-Saxon legal system solves new cases on the basis of old cases was used in which areas in Islamic law and the Islamic law equivalent of the rule-based method. Then, we compared the methods used in Islamic law, with the help of the link that these methods establish between new and old cases. In the rule-based method, the enactment of the rule takes place before the incident occurs, but in Islamic law, it becomes the general rule after the case occurs. In this respect, while the general legal system uses logical comparison in rule-based method, Islamic law uses analogy. The case-based method is already similar to Islamic law in terms of using the method of analogy in solving new cases. However, how these methods are used in Islamic law need to be analysed logically. In addition, it is certain that both systems have their own advantages and disadvantages. For example, the disadvantage of the rule-based method is how well strict rules can adapt to changing conditions. The disadvantage of the case-based method is that we are able to make the wrong judgment for the new case as older one. Integration studies are carried out in many areas to minimize the advantages and maximum disadvantages. It is curious about if such an integration study has been done before in Islamic law, which we claim to use both methods?

After determining the rule-based method and case-based method in Islamic law, we analysed whether such a study has been carried out in Islamic law as well as integration studies in the general legal system, artificial intelligence and many fields. As a result of this analysis, we realized that the procedureists who are trying to transform logical comparison and legal comparison, such as Ghazali and Kâtibî, are actually trying to turn the case-based method into a rule-based method. Unlike other sciences, the source of the provisions in Islamic law is based on the Quran and the provisions regarding the new provisions should not conflict with these provisions. Therefore, more intellectual effort is required regarding the provisions to be given in Islamic law. However, integration studies in other fields can give an idea to fuqa in a formal sense. Especially the combination that increases the efficiency is admirable in our opinion. In Islamic law, a different perspective can be developed by deriving new cases from the rules (hypothetical case) or by deriving new rules from cases. Our aim in this study is to discuss on logical grounds how these two forms of analogy are used and combined in Islamic law, inspired by different disciplines.

Giriş

Klasik mantıkta üç tür akıl yürütme yöntemi vardır. Bunlar; dedüksiyon (tümdengelim, ta'lil, deduction), endüksiyon³ (tümevarım, istikra, induction) ve analogidir (benzetim, temsil, analogie). Klasik mantık dedüksiyonun en mükemmel şekli olan kıyas⁴ üzerine kuruludur. Analoji⁵ ise klasik mantıkta, verdiği olumsal (zannî) sonuç neticesinde teferruatlı bir şekilde incelenmemesine rağmen, İslam hukukunda, farklı isimlerle⁶ anılmakla birlikte, genellikle fikhî kıyas olarak isimlendirilmiş, Kur'an, sünnet ve icmadan sonra başvuru- rulan dördüncü bir kaynak olmuştur. Dolayısıyla fukaha tarafından teferruatlı bir şekilde incelenmiştir. İslam hukukunda özellikle asıl ile fer' arasındaki geçişliliği sağlayan ve analogik akıl yürütme yapabilmenin temel dayanağı olan illet konusunda, çok derin tartışmalar yapılmış, hacimli eserler yazılmıştır. Çünkü illeti belirlemek hüküm elde etmenin en önemli unsurudur. İlet doğru belirlenirse hüküm de doğru verilir.

İlet ilk olarak, aklî illet ve şer'î illet olarak ikiye ayrılır.⁷ Aklî illet;⁸ bir hükmün, illet olduğu varsayılan vasfın varlığı ile birlikte var olmasıdır. Dolayısıyla, aklî illetin bulunduğu her durumda hükmün de bulunduğu gösterilirse, bu illetin hükmün illeti olduğu sonucuna varılır (Başoğlu, 2002, 141-142). Bu nazariyeye göre; "İlet zarûrî olarak tektir, muttarıdır (hüküm illetin varlığı ile var olur) ve mun'akistir (hüküm illetin yokluğu ile yok olur)" (Başoğlu, 2002, 147). Yani aklî illette ittirat ve in'ikâs şarttır (Selvi, 2006, 16). Bu sebeple aklî illet nakzedilemez (tahsis edilemez), objektiftir, rasyonel olarak ispat edildiği için hiç kimsenin reddedemeyeceği şekilde açıktır (Başoğlu, 2002, 147). Ancak aklî illetin bulunduğu durumlar sınırlıdır ve genel olarak kelam ilminde kullanılır. İslam hukukunda ise, şer'î illet ve bunun neticesinde şer'î hükümler vardır (Zuhayli, 1996).

3 Çalışmanın kaplamının dışında olduğu için açıklanmamıştır.

4 Çalışmamızda mantıkî kıyas için kıyas, fikhî kıyas için analoji terimi kullanılacaktır.

5 Analogik akıl yürütmenin üç formu bulunmaktadır. Bunlar paradigmatic analoji, orantı analojisi ve benzerliğe dayalı analogidir. Bu formlar yazarın doktora tezinde teferruatlı bir şekilde açıklanacak olup, bu çalışmada yeri geldiğinde kısaca açıklama yapılacaktır.

6 Genel olarak İslam hukukunda, fikhî kıyas, temsil veya istidlal kavramlarına karşılık olarak kullanılan analoji terimi, genel hukuk sisteminde argumentum a simili, kelamda, kıyasu'l-gâibale's-şâhid olarak kullanılmaktadır.

7 Örfî ve lugavî illet konunun kapsamına girmediği için burada zikredilmemektedir.

8 Hakikî illet olarak da kullanımı vardır.

Şer’î illet,⁹ farazî bir alâmet mahiyetindedir ve hükmünü bizzat gerektirmez (Başoğlu, 2002, 147). Gazali (ö.505/1111) ve onun gibi şer’î illetin hüküm üzerindeki etkisinin zatî olmadığını düşünen bazı usulcülere göre şer’î illet; “Bizâtihi değil şârinin öyle kılmış olması dolayısıyla hükme müessir olan veya hükmü gerekli kılan vasıftır.” şeklinde tanımlanmıştır (Gazali, 1390/1971’den akt.Dönmez, 2000, 22/118). Dolayısıyla bu görüşü paylaşan usulcüler için şer’î illetin aklî illet gibi sırf aklî yöntemlerle anlaşılması mümkün değildir. Nitekim şer’î illet aklî illet gibi olsaydı, şeriattan öncede meselelerin çözümünde uygulanmış olması gerekirdi. Bu noktada şer’î illeti aklî illetten ayıran en önemli husus, aklî illetin şeriat gelmeden önce de akıl yoluyla kavranabilir olmasına rağmen şer’î illetin şeriat geldikten sonra akıl ve nas yoluyla kavranabilir olduğudur.

Bazı fıkıh âlimleri tarafından kelamda kullanılan aklî illeti tespit metotlarının, şer’î illeti tespit için kullanıldığı görülmektedir.¹⁰ Buna İslam hukukunda illeti tespit etmede kullanılan aklî yöntemler¹¹denir. Buradaki amaç aklî illet ile elde edilen kesin hükümlere, şer’î illet ile de ulaşmaktır.¹² Kesinlik mevzu bahis olduğunda ise karşımıza mantıkî kıyas çıkar. Dolayısıyla İslam hukukunda şer’î illetin elde edilmesinde kullanılan aklî yöntemlerde kıyasın türleri kullanılmaktadır. İlet tespitinde kullanılan aklî yöntemlerden biri olan tard yöntemini burada örnek verebiliriz. Tard yöntemi şer’î hükümlerde, genellikle bitişik şartlı önermelerin kullanıldığı, mukaddem’in (ön bileşenin) evetlendiği (modusponens) veya tâlînin (art bileşenin)değillendiği (modustolens) istisnâî

9 Bazı usulcüler tarafından mecazî illet olarak da kullanılmaktadır.

10 İslam hukukunda şer’î illetin akli illet gibi değerlendirilmesi tard ehli olarak bilinen gurup tarafından yapılmıştır. Bu guruba göre akli illet ne ise şer’î illet de aynıdır. Dolayısıyla her iki durumda aynı formun kullanılması gerekir (Bkz. Başoğlu, 2002, 141). Bu guruba göre fikhî kıyas “Bir şeyin doğruluğuyla benzerinin ve onunla aynı içerikte olanın doğruluğuna, bir şeyin imkânsızlığı ile de benzerinin ve onunla aynı anlamda olanın imkânsızlığına istidlalde bulunmaktır (Bkz. Demir, 2001, 169). Ancak genel fukahanın görüşüne göre bu durum sadece aklî illetin bulunduğu durumlarda geçerlidir. Tard ehli illiyet kanunu ile ittirat kanunu birlikte kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle “Her malulün bir illeti vardır, benzer şartlar altındaki bir illet yine benzer bir malulü meydana getirir.” ilkesi ile olayların meydana gelişindeki ittirat kanunu birbirine entegre etmektedirler.

11 İlet tespit etme de kullanılan akli yöntemleri, tard ve aks, sebr ve taksim, münasebet, şebah, deveran, tenkihu’l-menat, saçmaya irca (hulfi kıyas), te’sir, evleviyet gibi çeşitlere ayırabiliriz. Konumuzun anlam bütünlüğü içerisinde bu yöntemlerden bazılarına değinilecektir ancak hepsini bu çalışmada ele almak mümkün değildir. Bu arada aks kıyasına hulfi kıyasta denilmektedir. Ancak ikisi arasında birçok fark bulunmaktadır. Bu farklar ve daha detaylı bilgi için (Bkz. Hacınebioğlu vd., 2013) ve ayrıca (Bkz. Türkyılmaz, 2019).

12 Her ne kadar İslam hukukunda kesin sonuçların elde edilmesi murat edilmese de uygulanan formlar kesin bilgi elde etmede kullanılan metotlardır.

kıyaslarda¹³ kullanılır. Bu işlemde büyük öncülde mukaddem ile tâlîninbirbirini zorunlu olarak gerektirmesi, yani birbirinin nedeni olması gerekir. Ancak buradaki nedenin aklî illette olduğu gibi tek olması gerekmez, neden birden fazla olabilir. Tard, bitişik şartlı önermelerle üç şekilde yapılır;

1. Mukaddemin tâlînin nedeni olduğu durumlar (Öner, 1986, 58);

Vitir namazı binek üzerinde eda edilebiliyorsa (mukaddem), o nafiledir. (tâlî) (Nafile namazın şartlarından biri binek üzerinde kılınabilmesidir.)

Vitir namazı binek üzerinde eda edilebilmektedir.

O halde nafiledir. (modusponens) (orta terim: binek üzerinde eda edilmesi)

2. Tâlînin mukaddemin nedeni olduğu durumlar (Öner, 1986, 58);

Her ne zaman namaz kılınırsa(mukaddem), abdest alınmıştır. (tâlî) (Abdest almak namazın şartlarından biridir.)

Abdest alınmamıştır.

O halde namaz kılınmaz. (modustolens) (orta terim: abdest almak)

3. Her ikisinin aynı nedenin eseri olduğu durumlar (Öner, 1986, 58);

Her ne zaman tan yeri ağarmışsa, oruç başlamış demektir. (Tan yerinin ağarmasının da orucun başlamasının da ortak sebebi güneşin doğmasıdır.)

Tan yeri ağarmıştır.

O halde oruç başlamıştır. (modusponens) (orta terim: tan yerinin ağarması)

Şer'î hükümlerde tard yönteminin kullanılmasının sebebi, illeti tespit etmektir. Yapılan çıkarımda elde edilen orta terim, yapılacak olan analogideki ortak illettir. Bu sayede formel kurallara bağlı kalarak yapılan kıyas, analoginin sonucunu güçlendirir. Ancak İslam hukukunda hüküm elde etmede kullanılan analoginin (her ne kadar sonucu kıyas ile desteklense de) kesin sonuç verdiğiinden söz edilemez.¹⁴Çünkü analogi sonucu zorunlu olarak gerektirmez. Dolayısıyla analoginin sadece evlâ, müsâvî ve ednâ olmak üzere derecelerinden söz edilebilir (Hasırcı, 2010, 65).

13 İstisnai kıyas; sonucun aynısının ya da karşıt halinin öncüllerde hem şeklen hem de anlam bakımından bulunduğu kıyastır (Öner, 1986, 132).

14 Fukahanın çoğunluğuna göre analogi galip zan bilgisidir.

94 • MANTIK METODOLOJİSİ AÇISINDAN KURAL TEMELLİ VE VAKA TEMELLİ YÖNTEMLERİN İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ

Bir de illeti tespit için kullanılan naklî yöntemler vardır. Bunlar nass, ima, sünnet ve icmadır.¹⁵ Eğer şer'î illet, nakil yoluyla tespit ediliyorsa, hem kıyas¹⁶ hem de analogi kullanılır.

Hem aklî yöntemle belirlenen illetin, hem de naklî yöntemle belirlenen illetin, aslın hükmünü fer'e taşımasında karşımıza iki durum çıkar. Bunlardan biri kural temelli yöntem ikincisi vaka temelli yöntemdir. Çalışmamızda ilk olarak hangi durumlarda bu iki yöntemden hangisinin kullanıldığını mantıksal açıdan temellendirip, sonrasında ise hem genel hukuk sisteminde hem de hukuk dışında farklı alanlarda yapılan kural temelli yöntem ile vaka temelli yöntemin birbirine entegrasyonunu temel alarak, İslam hukukunda bu tarz bir girişim denemesinin olup olmadığını mantıksal açıdan irdeleyeceğiz. Diğer bir deyişle bu çalışmada öncelikle bu iki yöntemin İslam hukukundaki uygulama alanlarını mantıksal açıdan belirleyip, daha sonra İslam hukukundaki entegrasyon çalışmalarını değerlendireceğiz. Amacımız, İslam hukukunda yeni önerilerin üretilebilmesi için belli ölçülerde farklı bilim dallarını bir araya getirmektir.

1. Kural Temelli Yöntem ve İslam Hukukundaki Uygulanma Alanı

Kural temelli yöntem (RuleBased), genelleştirilmiş bir vasıf sayesinde, yeni durumlar için akıl yürütmektir. Bu akıl yürütmeye amaç, bazı kurallar çok özel olsa da, genel olarak uygulanabilir kurallar formüle etmektir (Eshach-Bitterman, 2003, 492). İslam hukukunda ortak illetin kurallaştırılıp yeni durumlar için kullanıldığı yerlerde kural temelli yöntemden bahsedebiliriz. Burada yapılan işlem ortak vasfı genelleştirip bir sınıf haline getirmek, daha sonra bu sınıfın kapsamına giren bütün üyelere aynı hükmü bu vasıftan dolayı vermektir. Asıldaki hükmü fer'e belli bir kurala göre hamletme olarak adlandırabileceğimiz bu işlem paradigmatik analogi formu¹⁷ ile yapılır.

Paradigmatik analogi, iki türün aynı cinste mündemiç olduğu takdirde tekilden tekile giden bir akıl yürütme formudur (Atademir, 1974, 146). Aristoteles'in örneklem olarak da kullandığı paradigma terimi için Retorik'te

15 Detaylı bilgi için (Bkz. Candan, 2005).

16 Fukahadan bazıları bu işlemden kıyasın kullanılmadığını, illetin lafzın manasından anlaşıldığını iddia etse de biz kıyas kullanıldığını düşünmekteyiz.

17 Aristoteles analogi kelimesi yerine en çok paradigma (παράδειγμα) kelimesini kullanmıştır. Biz paradigmanın analogik akıl yürütme türünün formlarından biri olduğunu iddia ettiğimiz için paradigmatik analogi demeyi uygun görmekteyiz.

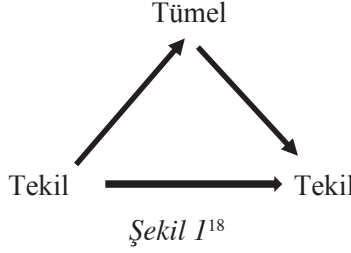
şöyle bir açıklaması vardır ki burada endüksiyon ve dedüksiyondan farklı ama onların vasıtasıyla elde edilen bir çıkarımdan bahsetmektedir: “Örneğe dayandırılan örtük tasımlar bir ya da birbirine benzer daha çok sayıda endüksiyonla ilerleyen ve genel bir önermeye ulaşan, daha sonra bir dedüksiyonla özel bir çıkarıma giderek tartışılanlardır” (Aristoteles, 1995, 159). Paradigmatik analogi, formel bir karakterdedir. Çünkü hem dedüksiyon hem de endüksiyon bu tür analogi formunda içkin olarak bulunur.

Necati Öner’in, “Analoji, endüksiyona dayanan bir dedüksiyondur.” (1986, 174) dediği analogi paradigmatik bir analogidir. Öner, zihnin iki türlü hareketini içeren bu süreci şöyle ifade etmektedir;

- 1- Birinci hareket, birbirine benzeyen iki olgunun aynı yapıda olduğu yönünde bir harekettir ki bu endüksiyon yoluyla olur. Mesela; “Dünyanın atmosferi vardır ve üzerinde canlılar yaşar. Mars’ta da atmosfer vardır. O halde Mars’ta da canlıların bulunması gerekir.” örneğinden yola çıkarak açıklarsak, hem Dünya hem de Mars’ta canlıların yaşaması atmosfere bağlanmış, bu da atmosferi olan her yerde canlılar yaşar genel hükmü sayesinde elde edilmiştir (Öner, 1986, 174). Dolayısıyla paradigmatik analoginin, endüksiyon sayesinde ulaşılan tümel önermenin çatısı altında, iki tekil önermenin karşılaştırılması olduğu söylenebilir.
- 2- İkinci hareket farz edilen yapıdan zorunlu bir sonuç çıkarmaktır ki bu da dedüksiyon yoluyla olur. Mars’ta da Dünya’da olduğu gibi canlıların yaşaması atmosfer sayesinde olduğu gizli kıyası, zihnimizde şu şekilde oluşur; Atmosferi olan gezegende hayat vardır, Mars atmosferi olan bir gezegendir, O halde Mars’ta hayat vardır (Öner, 1986, 174).

İki şeyin paradigmatik olarak karşılaştırılması genellikle ortak bir vasfa göre yapılır. Dolayısıyla bu vasfın içlemi ile kaplamının tam olarak tanımlanması gerekmektedir. Bu sebeple İslam coğrafyasında analoginin bu türü tanım yoluyla benzetme olarak kabul edilir. Esasında burada yapılan işlem, belirli bir kurala göre, yeni karşılaşılan tekil durumla, kuralda geçen tekil durumu karşılaştırarak hüküm vermektir. Paradigmatik analogiyi yani kural temelli analogiyi şu şekilde şematize edebiliriz;

96 • MANTIK METODOLOJİSİ AÇISINDAN KURAL TEMELLİ VE VAKA TEMELLİ YÖNTEMLERİN İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ

Öncelikle paradigmatik analogi yapılırken zihnimizde gizli bir tümel önerme olduğu varsayılır. Bu genel önerme endüksiyon yöntemiyle elde edilir. Örneğin;

Dünya değişkendir sonradan değildir.

Mars değişkendir sonradan değildir.

Neptün değişkendir sonradan değildir.

O halde bütün gezegenler değişkendir sonradan değildir.

Daha sonra zihnimizde hazır bulunan bu genel önerme çatısı altında iki tekil karşılaştırılır. Ancak burada analogi yapmamıza sebep olan şey, ikinci tekilin yani fer'in daha önceden bilinmeyen yeni karşılaşılmış bir şey olmasıdır. Çünkü zaten daha önceden bilinen şey, aslın kapsamına giriyorsa aynı hükme tabidir.¹⁹

Dünya bir gezegendir, değişkendir sonradan değildir.

Kepler-1649c²⁰ da bir gezegendir.

O halde Kepler-1649c değişkendir sonradan değildir.

Burada yapılan işlemde, benzeyen (asıl) orta terimle birleşerek benzeti- lene (fer'e) tatbik olunmaktadır. Bu işlemden sonra elde edilen hüküm kıyas ile doğrulanabilir.

Her değişken sonradan değildir.

Bütün gezegenler değişkendir.

18 Şekil paradigmatik analogi formunun tarafımızca şematize edilmiş halidir.

19 Fer' ile asıl arasında mantıkî özdeşlik varsa, akıl yürütmeye gerek olmadan asıldaki hüküm fer'e de uygulanır. Fer' aslın kapsamına giriyorsa, yani aslın bir türü ise, burada analogi değil kıyas yapılarak aslın hükmü fer'e uygulanır. Fer' ile asl farklı türlerden ise analogi yapılarak, asıldaki hüküm fer'e uygulanır.

20 NASA tarafından açıklandığı üzere Kepler-1649c, yeni keşfedilen ve daha önce keşfedilenlere kıyasla dünyaya en çok benzeyen gezegendir. <https://www.nasa.gov/image-feature/kepler-1649c-earth-size-habitable-zone-planet-hides-in-plain-sight> (03.02.2021).

O halde bütün gezegenler sonradan değildir.

İslam hukukunda bu yöntemi en çok kullanan kişi Gazali'dir. Gazali'nin en çok kullandığı örnek ise şudur;

Her sarhoş edici haramdır.

Hamr şarhoş edicidir.

O halde hamr haramdır (Gazali, 2013).

Gazali burada hamrın haram olmasının illetini kıyas formuyla tespit etmektedir. Çünkü haram olmasının illeti belli değildir. Bu kıyas formuyla "sarhoş edici" olma vasfı illet olarak belirlenmiştir ve genelleştirilmiştir. Artık genelleştirilen bu vasfı sayesinde yeni durumlar için hüküm elde edilebilir.

Hamr şarhoş edicidir ve haramdır.

Nebiz de sarhoş edicidir.

O halde hamr'a kıyasla nebiz de haramdır. (Orta terim ve büyük terim birleştirilerek küçük terime uygulanmıştır.)

Bu örnekte elde edilen hüküm şu şekilde kıyas formu kazanır;

Her sarhoş edici haramdır.

Her nebiz sarhoş edicidir.

Öyleyse nebiz haramdır (Apaydın, 2002, 25/533).

2. Vaka Temelli Yöntem ve İslam Hukukundaki Uygulanma Alanı

Vaka temelli yöntem (Case Based), yeni vakaları açıklamak için eski vakaların kullanılmasıdır (Demirören, 2008, 17). Burada önemli olan eski vakalardan elde edilen tecrübedir. Çünkü tecrübe²¹ yeni vakaları çözmek için araç olarak kullanılır (Kolodner, 2014, 4). Vaka temelli yöntemde genellikle benzerliğe dayalı analogi formu kullanılır. İslam hukukunda, şer'î illet vasıtasıyla asıldaki hüküm fer'e bu form kullanılarak hamledilir. Yani İslam hukukunda analogi²² için yapılan; "Kitap, sünnet veya icmâda hükümü bulunmayan

21 İslam hukukunda tecrübe kelimesi için te'sir kullanılmaktadır.

22 Kıyasa başvurmak, 'Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.' (Enam 6/38) ayeti ile çelişmez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), kitap ve sünnette hüküm bulamadığında içtihat edeceğini söyleyen Muaz (r.a.)'ı tasvip ederek, kıyasın delil olduğunu göstermiştir. Kitap da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözüne uymayı vacip kılmıştır. Dolayısıyla Allah'ın kitabı, kıyasla sabit hükümlere de delalet etmekte ve kendinde eksiklik bulunmamış olmaktadır (Bkz. Çil, 2018, 172).

meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek." (Şa'ban, 2008, 113) tanımı aslında, benzerliğe dayalı analoginin İslam hukukundaki karşılığıdır.

Benzerliğe dayalı analoginin mantıksal formu şu şekildedir;

Önerme 1: Ox 'dir.

x , bir emsal olgu ya da emsal olgular dizisini belirtir. O ise, x olgularından çıkan özel bir hukuki sonuç olarak düzenlenen hükmün gerekçesini ifade eder.

Önerme 2: Sxy 'dir.²³(yani x ve y olgularının altında toplandığı S sonuç hükmü veya yüklemi)

Sxy , yeni olayın olguları (y) ile emsal olayın (x) olguları arasındaki benzerlikle (S) oluşmaktadır.

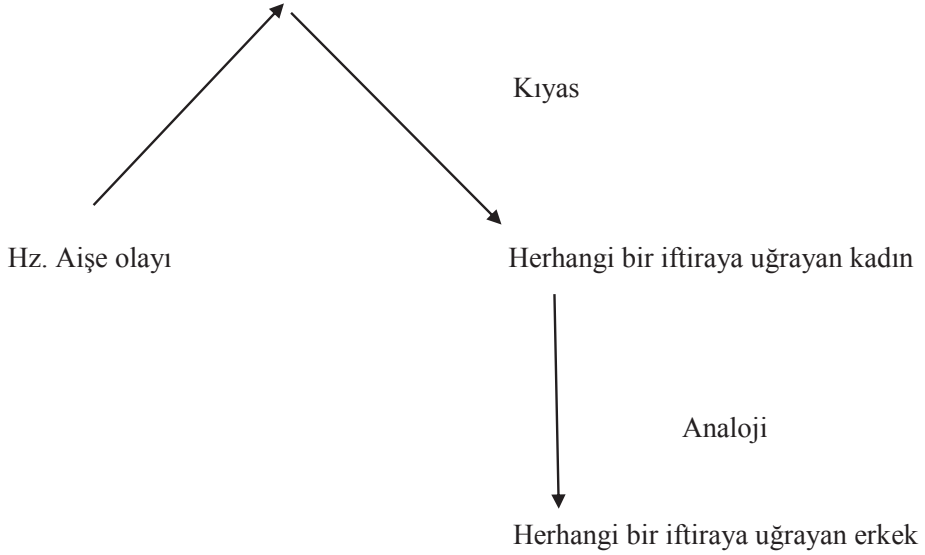
Önerme 3: " $(Ox \wedge Sxy) \rightarrow Oy$ " dir.

- (i) Eğer bir emsal karar, x olgularının O hükmüne bağlanması ile düzenlenmişse,
- (ii) Eğer x olguları y olguları ile S hükmünde (yükleminde) benzerlik gösteriyorsa,
- (iii) Hukuki sonuç olarak y olguları x olgularıyla aynı (S) hükme veya emsal karara sahip olması açısından da aynı (O) hükmünü içerir (Langenbucher, 1998, 493; Altuntaş, 2020, 67).

İslam hukukunda iki vaka karşılaştırılırken şer'î illet kullanıldığı için, bu illet hükmü zorunlu olarak gerektirmez. Bu sebeple hüküm her zaman zannî olarak kalır. Ancak burada hükme konu olan şeyin kapsamı ile ilgili iki durum söz konusudur. Birincisi, aslın fer'i kapsadığı yani fer'in aslın işlemine girdiği durum. Böyle durumlarda analogi yapmaya gerek yoktur çünkü hüküm kıyas yoluyla tahsis edilebilir. İkincisi asıl ve fer'in farklı türlerden olma durumudur. Bu durumda benzerlik yoluyla analogi yapılır. Bir örnekle bu durumu göstermek gerekirse;

23 Anglo-Amerikan hukuk sistemi için Sxy yani yeni olayın olguları ile emsal kararın olguları arasında benzerlik kurularak yapılan kıyas çok önemli bir konuma sahiptir (Bkz. Altuntaş, 2020, 67).

İffetli kadınlara (vasıf) iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin (hüküm) (Nûr 24/4).

Vasıf (İffetli Kadın): Efrâdını câmi ağyârını mâni bir şekilde tanımlanan konudur. Konunun içlemine giren her bir tekile (İffetli X kadın) aynı hüküm verilir.

Hüküm (seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin):

1. İffetli kadına iftira atan ve bunu delillendiremeyen kişiye uygulanacak hüküm. (yöntem: kıyas)
2. İffetli erkeğe iftira atan ve bunu delillendiremeyen kişiye uygulanacak hüküm.(yöntem: benzerliğe dayalı analoji)

$$\frac{\text{iffetli kadınlara iftira atan}}{80 \text{ değnek}} = \frac{\text{iffetli erkeklere iftira atan}}{80 \text{ değnek}} =$$

*kadınlar ve erkekler hak ve yükümlülükler konusunda eşittir*²⁴

Yapılan analoji ile iffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimseler ile ilgili verilen hüküm, iffetli erkeklere iftira atan, sonra da

24. Şahitlik ve nikâh gibi konularda kadınlar ve erkeklere farklı uygulama yapılıyor olsa da, insan cinsinin iki benzer türü olan kadın ve erkek, ibadet konuları gibi birçok konuda birbirine eşittir. Dolayısıyla nass yoluyla aksi belirtilmedikçe kadın ve erkekler eşit sorumluluklara sahiptirler.

dört şahit getiremeyen kimseler için de uygun görülmuş yani birincinin hükmü ikinciye yüklenmiştir.

Benzerlik yoluyla yapılan analogi, iki tekilin bir tümel altında değil, direk kendi aralarında karşılaştırılmasıdır. Hamdi Ragıp Atademir, paradigmatik analogi ile benzerlik yoluyla yapılan analogiyi birbirinden ayırarak, benzerlik yoluyla yapılan analogi için “bir halden benzeri veya yakın başka bir hale geçmektir” tanımını kullanmıştır (Atademir, 1974, 145). İzmirli İsmail Hakkı da endüksiyon ile analogi arasındaki farkı benzerlik yoluyla analoginin bu özelliğine dayandırmaktadır:

Endüksiyonda bir cinsin belli bir türünün bazı fertleri gözlemlenerek, o tür veya cins ile ilgili genelleme yapılır. Dolayısıyla endüksiyonda ayıdan aynıya doğru bir geçiş vardır. Ancak analogide sadece gözlemlenen fertlerin türü ile ilgili değil, farklı türlerin fertleri ile ilgili de çıkarım yapılabilir. Yani analogide benzerden benzere bir geçiş vardır. Bu yönüyle endüksiyon ve analogi birbirinden ayrılır. Analoginin bu özelliğinden dolayı, sonucu kıyas ile desteklense de sonuç daima olumsal olarak kalır. (İzmirli, 1329, 40).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere benzerlik yoluyla analogi yapılırken, bir halden başka bir hale²⁵, bir cinsten başka bir cins, bir türden başka bir türe ve bir türün bir hassasından başka bir türün hassasına geçiş vardır. Analoginin bu formunda denetleyici bir mekanizma olarak genel/tümel ifade kullanılmaz. Bunun yerine benzerlik yapılırken, karşılaştırılan iki şeyin beş tümele göre durumu veya bazı aksiyomlar kullanılır. Beş tümele göre karşılaştırılma yapılıyorsa burada dikkat edilmesi gereken husus, bir cinsin türü ile başka bir cinsin türünün karşılaştırılmasıdır. Yani bir cinsin türü ile başka bir türün hassası karşılaştırılırsa yapılan bu akıl yürütmenin sonucu geçersiz olur. Bunu en güzel Shuo Yuan²⁶ kitabındaki bir örnekten yola çıkarak açıklayabiliriz;

25 “Var olan her şeyin onu başkalarından ayıran kendine özgü birtakım nitelikleri vardır. Bu kendine özgü nitelikleri onu başkalarından ayıran haldir. Varlıkların birbirine benzeştiği ve farklılaştığı şey de haldir. Bu kuramı kabul edenlere göre cins ve türlerin nitelikleri olarak nitelendirilen bu hallerdir. Zatlar bu nitelikler sayesinde bilinir. Bu kömür, şu kara tahta, o siyah kalem mesela, siyah olma bakımından birbirine benzer ve bu onların halidir. Kar, süt, tebeşir beyazlıkta birleşir, siyahlıkta diğerlerinden ayrılırlar. Halleri kabul etmeyenlere göre ise nesnelere bizzat zatlara itibarıyla benzer yada farklılaşır. Cins ve tür lafızlara indirgenir. Aynı zati niteliğe sahip olanlara benzer denir.” (Bkz. Demir, 2001, 170).

26 Çeşitli tercüme bulunan, eski bir Çin anekdot ve hikâye kitabıdır. Konfüçyüsçü bilim adamı Liv Xiang tarafından derlenmesi ve açıklanması yapılmıştır. https://en.wikipedia.org/wiki/Shuo_Yuan (05.02.2021).

Mensiyüs²⁷ ile KaoTzu(Gaozi)²⁸ arasında insanın doğası sorunu hakkında şöyle bir diyalog geçiyor;

KaoTzu:

“İnsan doğası girdap gibidir. Doğuya çıkış yolu bulursa doğuya gider, batıya çıkış yolu bulursa batıya gider. İnsan doğası iyi ve ya kötü olmayı, suyun doğuya ya da batıya gitmeyi tercih etmesi gibi tercih etmez.”

Mencius:

“Suyun doğuya ya da batıya akması için bir tercih yapmaması kesinlikle doğrudur. Ancak su, yukarı veya aşağı doğru akması için aynı ilgisizliği gösterir mi? İnsan doğası iyi olmada alçak zemin arayan su gibidir. Nasıl ki aşağı doğru akmayan bir su olmazsa iyi olmayan bir insanda olmaz. Suyu yukarı doğru fırlatabilir hatta onun orada kalmasını bile sağlayabiliriz. Ama bunun onun doğası olduğunu söyleyebilir miyiz? Bu şekilde yukarı çıkışı onun için özel bir durumdur. Aynı şekilde bir adamda doğası gereği özel durumlarda kötü olabilir.”

Her ikisi de farklı amaç ve farklı yollarla insan doğasını suya benzetmişlerdir. Ancak burada sadece Mencius’un argümanı geçerlidir. Bunun mantıksal açıklaması şu şekilde yapılabilir; Gaozi’nin mantıksal olarak yaptığı hata, insan doğası ile su arasında paralellik kurmaya çalışırken, su için ilinti olan sağa-sola akma özelliğini, suya has bir özellik gibi göstermesidir. Su sadece dışarıdan bir müdahale bulunması durumunda aşağı doğru akma özelliğini bir süreliğine kaybeder. Ancak iyi ve kötü olma özelliği insana has bir özelliktir ve bu yüzden yapılan haritalama yanlıştır (Volkov, 1992, 19-20).

Buradan da anlaşılacağı üzere, benzerliğe dayalı analogi yaparken bizi yanlışla götüren hatalardan en önemlisi, beş tümeli yanlış şekilde kullanmaktır. Kaynak ve hedef karşılaştırılırken hassayı ilinti, ilintiyi hassa gibi göstermek bizi yanlışla götürür.

Benzerlik yoluyla yapılan analogi, kaynak ile hedef arasındaki etkileşimdir. Kaynak alandaki özellikler hedefe, hedef alandaki özellikler kaynağa aktarılır. Mesela su aşağı doğru akar, aşağı doğru akış suya has bir özelliktir, ancak dışarıdan bir etki suyun yukarı doğru akmasını sağlayabilir. Haritalama

27 Mensiyüs ya da Mingzi, MÖ 372-289 yılları arasında yaşamış, insan doğası ve siyaset üzerine olan görüşleriyle Konfüçyüsçülüğü temellendirmeye ve güçlendirmeye çalışmış olan Çinli düşünür. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mensiyüs> (05.02.2021).

28 Mengzi’nin çağdaşı Çinli filozof.

yapıldıktan sonra aşağı doğru akma ve harici güçler arasında benzerlikler bulunmalıdır. Böylece kaynak alandaki özelliklerin bazı alt kümeleri hedef alana aktarılabilir.

Çünkü kaynak alandaki her 'a' nesnesi, $R = R_1(a, b_1), R_2(a, b_2), \dots, R_n(a, b_n)$ gibi bir ilişki sitemine dahildir. Her haritalama a ve aolmayan şeyler arasındaki özelliklerin eşleştirilmesinden ibarettir. Bu eşleştirilmeler farklı şekillerde gerçekleştirilebilir. Örneğin Gaozi ve Mengzi suyun hareketi (sağasola veya yukarı-aşağı) ile insan doğasının doğal eğilimleri arasında bir ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu ilk etapta ortak sebebi kaynak ve hedef alanlarında denetleme ile olur. Yani "ortak özellik bütün P ve R ler için geçerli midir?" diye bir soru sorulduğunda cevabının genellikle evet olması lazımdır. Bu denetleme kaynak alan ile hedef alandaki öğeler arasında geçici eşleşmeler zinciri oluşturur (Volkov, 1992, 22-23).

Görüldüğü gibi analojik akıl yürütme, bir alanda olan bir özelliğin başka bir alanda da olabileceğine dair bir önsezi oluşturmaktadır. Bu şekilde kaynak ve hedef arasındaki yapılan eşleştirmede, kaynak alandaki P (a,b,c) gibi bir nesnenin özelliklerinin açıklanması, hedef alanda R (a,b,c) gibi bir nesne oluşturmak, var olan nesnenin özelliklerini açıklamak veya doğrulamak için bir tür algoritma oluşturur. Böyle bir algoritma hedef alandaki nesneyi tanıtarak veya onu yapılandırarak, onun belirli özelliklerini ortaya koymamızı sağlayabilir. Ya da bu tarz bir algoritmayı, nesnenin verilen özelliğini veya nesnelere arasındaki belirli bir ilişkiyi doğrulamak için yapılan bir açıklama olarak da düşünebiliriz. Buna;

- (i) P; a, b, c... özelliklerine sahiptir.
- (ii) R; a, b, c... özelliklerine sahiptir.
- (iii) P ayrıca z özelliğine sahiptir.
- (iv) O halde R de, z özelliğine sahiptir (Macagno- Walton, 2009, 160).

Ya da;

A ve B sayıları arasında sadece toplama ile kurulabilecek bir ilişkiden bahsediliyorsa,

R 'A, B,C' sayıları arasındaki bir ilişkiyi göstermekte ise,

O halde bu ilişki sadece $C=A+B$ şeklinde olabilir, argümanlarını örnek olarak verebiliriz.

Kaynak alandaki bazı temel veya belirlenen özelliklerin hedef alanda da bulunduğu şeklinde bir haritalama yapılıyorsa, bu işlem aynı anda ikisinde de gerçekleşir. Bu haritalama şu aksiyomlara dayanır;

1. Bir şeye eşit olan iki şey, birbirine eşittir. (Öklid bağıntısının geçiş özelliği)
2. Eşit olan öğelere, eşit miktarlar eklenirse bu öğeler yine eşit olur. (Eşitliğin toplama özelliği)
3. Eşit olan öğelerden, eşit miktarlar çıkarılırsa bu öğeler yine eşit olur. (Eşitliğin çıkarma özelliği)
4. Birbirleriyle çakışan şeyler, birbirine eşittir. (Yansıma özelliği)

3. Kural Temelli Yöntemi Vaka Temelli Yönteme, Vaka Temelli Yöntemi Kural Temelli Yönteme Entegre Etme Çalışmaları

Kural temelli yöntem yeni bir sorunu varolan kurallara göre çözme işlemidir. Vaka temelli yöntem ise, yeni sorunları anlamak ve çözmek için eski deneyimleri kullanma işlemidir. Vaka temelli yöntemde, bir muhakemeci şimdiki duruma benzer bir önceki durumu hatırlar ve bunu yeni sorunu çözmek için kullanır. İslam hukukunda kural temelli yöntem illetin aklî yöntemlerle belirlendiği ve genelleştirildiği durumlarda, vaka temelli yöntem ise illetin naklî yöntemlerle belirlendiği durumlarda öncü bir strateji olarak kullanılmaktadır. Bu haliyle her iki yöntemde İslam hukukunda, diğer bilimlerde kullanılış şekillerinden farklı kullanılmaktadır. Örneğin; kural temelli yöntemin kullanıldığı Kıta Avrupası hukuk sisteminde kurallar vakalardan bağımsız olarak düzenlenmesine rağmen, İslam hukukundaki naslar, vakalardan bağımsız değildirlir.

İslam hukukunda da diğer bilimlerde olduğu gibi entegrasyon çalışmaları yapılmıştır. Burada ilk olarak, her iki yöntemi birbirine dönüştürmeye çalışan Gazali'yi zikretmek istiyoruz. Zira onun fikhî kıyası mantıkî kıyasa dönüştürme işlemi bizce sadece analogiyi kıyasa döndürme işlemi değil, aynı zamanda vaka temelli yöntemi kural temelli yönteme dönüştürme işlemidir.

Gazali, mantık konularına eserlerinin giriş kısmında teferruatlı bir şekilde yer vermesinin yanı sıra fikhî hükümlerde kullanılan çıkarım yöntemlerini kıyasa dönüştürerek, yapılan akıl yürütme işleminden kesin sonuçlar elde etmeyi amaçlamıştır. Bunu yapmasındaki amaç analogi yönteminin kesin sonuca götürmediğini düşünmesidir. Gazali analogiyi zannî sonuç veren bir yöntem olarak kabul eder ve onu fikhî meselelerin çözümünde kullanmaya elverişli görmekle birlikte onun kesin kanıtlara muhtaç bulunan aklî meselelere, bilhassa ilâhiyata uygulanamayacağını savunur (Gazali, 2013, 103). Bu yüzden fikhî meselelerde yapılan çıkarımlardan elde edilen sonuçların sağlamlasını

kıyasla yapar. Gazali'nin bu işlemde kullandığı kıyas formu yüklemli kıyasın birinci şeklidir (Çapak, 2011, 250). Burada şu örneği verebiliriz;

Bütün gıda maddeleri ribevîdir.

Bütün ayvalar gıda maddesidir.

O halde, bütün ayvalar ribevîdir. (Gazali, ayette geçen gıda maddelerine kıyasla, ayvanın ribevî olduğunun illetinin gıda maddesi olduğunu düşünmüş ve iktirânî kıyas yöntemiyle bu şekilde formüle etmiştir.)

Bu örnekte görüldüğü gibi analoginin bir delil olarak görülmesi lafzın anlam boyutuyla ilgilidir. Çünkü hangi form kullanılırsa kullanılsın “Analoji hükmü ispat etmez, izhar eder.” ifadesi geçerli olur. Bunun sebebi de hükmü koyanın Allah olması ve gerçek illeti ancak onun bileceği gerçeği ile ilgilidir. Dolayısıyla analogi gerçekte bir delil değil bir yöntem olabilir (Apaydın, 2002, 25/534). Yani yapılan dönüştürme işlemi sadece surîdir, şer'î illetin hükmünü kesin olarak gerektirmesi mümkün değildir (Durusoy, 2000, 315).

Kural temelli analogiyi vaka temelli analogiye uygulayarak yeni bir form elde etmek isteyen âlimlerden biri de Kâtibî'dir (ö. 675/1277). Kâtibî “Şerhu Keşfi'l-Esrâr” isimli eserinde bu form için belli şartlar koymuş ve fikhî konularda kesin bilgi elde etmenin ancak bu şartlar vasıtasıyla mümkün olabileceğini söylemiştir (Şahin, 2019, 1529).²⁹ Kâtibî'nin ileri sürdüğü, aşağıda verilen şartlar uygulanırsa, kural temelli yöntem vaka temelli yönetime dönüştürülebilir;

1. a. Öncüllerin ikisi de bitişik şartlı olmalıdır.
- b. Öncüllerin ikisi de tümel olumlu olmalıdır.
- c. Birinci şekilden bir kıyas olmalıdır.

Bu şartlara göre bir örnek vermek gerekirse;

Her ne zaman gündüz olursa aydınlık olur.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Öyle ise her zaman güneş doğarsa aydınlık olur.

2. a. Şeçmeli (istisnâî) kıyas olmalıdır.
- b. Tâlî (ön bileşen) onaylanmalıdır. (modusponens)

Bu şartlara göre örnek vermek gerekirse;

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur.

Güneş doğmuştur.

O halde oda aydınlıktır.

Ancak burada önemli bir husus vardır. Kâtibî şartlı tanıma bağlı kalarak büyük terimi küçük terime uygulamıştır. Bu durum birinci öncülde benzerlik ve kaynağın benzerlikle olan ilişkisinin açıklandığı ve bu açıklamanın sonuç öncülünde hedefe de uygulandığı durumlarda geçerlidir. Yani Kâtibî'nin yapılan çıkarımın sıhhat şartları ile ilgili koyduğu şartlar, mukaddem ve tâlînin birbirini zorunlu olarak gerektirdiği, yani aklî illetin bulunduğu durumlarda geçerlidir. Çünkü bu tarz önermelerde mukaddem ve tâlî arasında birbirini gerektirme durumu vardır. Bu da kullanılan kavramların tanımı ve delalet etikleri anlamla ilgilidir. Örnekte kullanılan güneş kavramının, hem gündüze hem de aydınlığa delalet³⁰ etmesi gibi.

Burada yapmamız gereken önce kurulacak benzerlik ilişkisi için bazı şartlar belirlemek ardından Kâtibî'nin şartlarını da bu şartlara ekleyerek çıkarımları kuvvetlendirmektir. Aksi takdirde aklî illet için kullanılan yöntem şer'î illet için kullanılamaz.

Güçlü bir analogi için öncelikle şu şartların sağlanması gerekir;

1. Karşılaştırılan iki şey arasındaki benzerlikler önemli olmalı, sıradan olmamalıdır.
2. Benzeyen yönler fazla olmalıdır. Çünkü benzeyen yönler ne kadar fazla olursa o kadar güçlü bir delil teşkil eder.
3. Benzemeyen yönler az olmalıdır.
4. Karşılaştırma yapılırken beş tümele dikkat edilmelidir.

Bu şartlara göre şöyle bir çıkarım yapabiliriz;

Veba bulaşıcı bir hastalık olduğundan dolayı, vebaya yakalanan kişinin cemaatle namaz kılmaması gerekir.

Covid-19 da bulaşıcı bir hastalıktır.

O halde Covid-19'a yakalanan kişinin de cemaatle namaz kılmaması gerekir.

Bu örnek de karşılaştırılan iki şeyi verdiğimiz şartlara göre sorgularsak,

1. Karşılaştırılan iki şey arasında benzerlik, ikisinin de bulaşıcı hastalık olmasıdır ve bu benzerlik önemlidir.
2. Benzeyen yönleri: bulaşıcı hastalık olmaları, solunum ve temas yoluyla bulaşmaları, öldürücü bir nitelik taşımaları, kapalı ortamlarda ve

30. İltizam yoluyla delalet.

toplu halde bulunması durumunda bulaşma riskinin fazla olması, her ikisinin de hayvanlardan insanlara bulaşmış olması vb.

3. Benzemeyen yönleri: veba bakteri kaynaklıdır, covid-19 virüs kaynaklıdır, veba olan kişinin cildinde lekeler olur, covid-19 da böyle bir belirti yoktur.

4. Her iki hastalığın cins, tür ve hassası

Veba	Covid-19
Hastalık	Hastalık
Bulaşıcı hastalık	Bulaşıcı Hastalık

Solunum ve temas yoluyla bulaşır Solunum ve temas yoluyla bulaşır

Kâtibî'nin şartlarının bu şartlara eklenmesiyle elde edilen bir örnek şu şekilde olabilir;

Her ne zaman cemaatle namaz kıldığında toplum sağlığını tehdit eden bir durum varsa kişi namazını evde kılmalıdır.

Her ne zaman bir kişi Covid-19'a yakalanırsa cemaatle namaz kıldığında toplum sağlığını tehdit eden bir durum oluşur.

O halde her ne zaman bir kişi Covid-19'a yakalanırsa namazını evde kılmalıdır.

Covid-19 bulaşıcı bir hastalıktır ve bu hastalığa yakalanan cemaatle namaza katılmaması gerekir.

Kişi Covid-19'a yakalanmıştır.

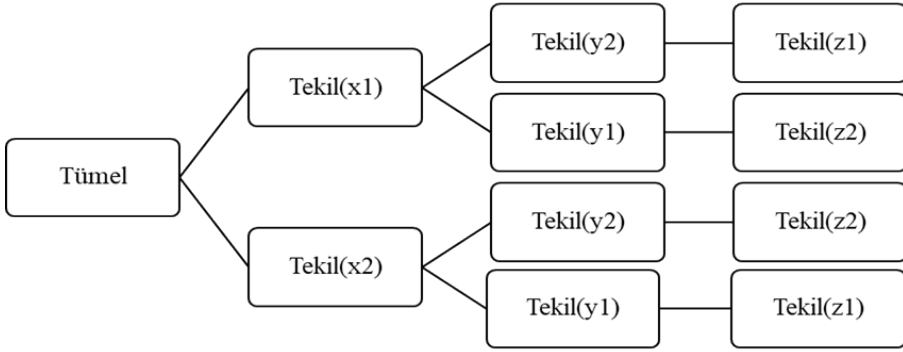
O halde cemaatle namaza katılmaması gerekir.

Bu işlemde hakkında kesin bir hüküm bulunmayan vebalı kişinin cemaatle namaz kılmaması gerektiği durumu, kendisine benzerliği münasebetiyle Covid-19'a yakalanan kişiye uygulanmıştır.

Bu örnek illetin açık ve hükmünde anlaşılır olduğu durumlar için geçerlidir. Birde illetin net olarak belirlenmesinin zor olduğu durumlar vardır. Bu durumlar için Kâtibî'nin formunu şu şekilde genişletebiliriz;³¹⁻³²

31. Örnekte verilen şekli duruma göre daha da detaylandırabiliriz.

32. Burada tümel ve tikel olarak belirtilen kavramları cins-tür olarak da değerlendirebiliriz. Bu şekilde tümeli cins olarak aldığımızda x1 ve x2 onun türleri olur. Aynı zamanda x1 ve x2, y1 ve y2'nin cinsi olur. Bu durumda z1 ve z2 de y1 ve y2'nin türü olur. Bunu bir akıl yürütme şablonu olarak değerlendirirsek; T kurucu aksiyom olmakla birlikte, x1 ve x2 tümel öncüller, y1 ve y2, x1 ve x2'nin altında karşılaştırılan tekil öncüller, z1 ve z2'lerde sonuç olur.

Şekil 2³³

T durumunda;

Her ne zaman x1 olursa, y1 olduğunda z2 olur.

Her ne zaman x1 olursa, y2 olduğunda z1 olur.

Her ne zaman x2 olursa; y1 olduğunda z1 olur.

Her ne zaman x2 olursa; y2 olduğunda z2 olur.

Daha sonra bunlar istisnâ kıyasın modusponensiyle doğrulanır;

Her ne zaman; x1 olursa y1 olduğunda z2 olur, y2 olduğunda z1 olur.

x1 olmuştur.

O halde, y1 olduğunda z2 olur, y2 olduğunda z1 olur.

Her ne zaman; x2 olursa y1 olduğunda z1 olur, y2 olduğunda z2 olur.

x2 olmuştur.

O halde, y1 olduğunda z1, y2 olduğunda z2 olur.

Hem kural temelli yöntemin hem de vaka temelli yöntemin kendine özgü artıları ve eksileri vardır. Bunu aşağıdaki şekilde³⁴ gösterebiliriz;

33. Detaylı bilgi için (Bkz. Frye vd. 1995, 486).

34. Tablo, Prentzas ve Hatzilygeroudis'in 2007'de yayınladığı "Categorizing approach escombinerule-basedandcase-basedreasoning" isimli makalede verilen tablodan uyarlanmıştır (Prentzas-Hatzilygeroudis, 2007, 102).

108 • MANTIK METODOLOJİSİ AÇISINDAN KURAL TEMELLİ VE VAKA TEMELLİ YÖNTEMLERİN İSLAM HUKUKUNDAKİ YERİ

	İki Tekil Vakamın Tümele Göre Karşılaştırılması	İki Tekil Vakamın Tümele Başvurmadan Karşılaştırılması	Doğallık	Modülerlik	Yeni Vakalara Adaptasyon	Beklenmeyen Sonuçların Ortaya Çıkması	Çıkarım Verimliliği	Güncellenebilirlik	Açıklama	Teyit
Kural Temelli	+	-	+	+	-	-	+/-	-	+	+/-
Vaka Temelli	-	+	+	+	+/-	+	+/-	+	+/-	+

Şekil 3³⁵

Görüldüğü gibi her iki yöntemin benzeyen ve ayrılan yönleri, avantajları ve dezavantajları vardır. Bu benzerlik ve farklılıklardan yararlanılarak iki yöntem birbirine entegre edilmiş, böylece her ikisinden de maksimum seviyede yararlanılabileceği vurgulanmıştır. Her iki yöntemin mantıksal formunu son olarak şu şekilde özetleyebiliriz;

Kural Temelli

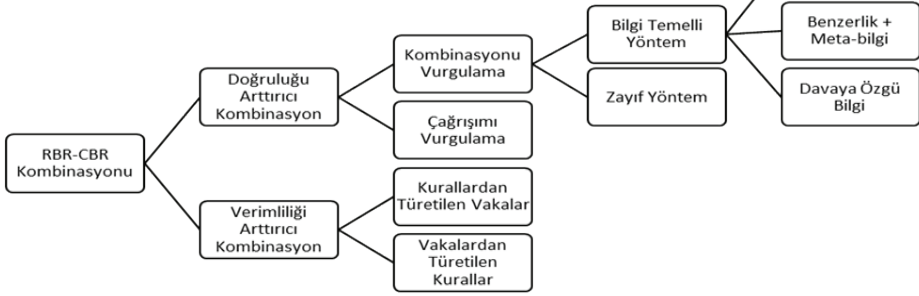
1. İkimiz de durum A'ya katılıyoruz.
2. A'ya inanmanın en makul nedeni,
C ilkesinin kabul edilmesidir.
3. C, b'yi ima eder (b, C ilkesine uyan bir durumdur)
4. Bu nedenle tutarlılık, b'nin kabul edilmesini gerektirir.

Vaka Temelli

1. A; e, f, g ve h özelliklerine sahiptir
2. B de e, f, g ve h özelliklerine sahiptir
3. A ayrıca k karakteristiğine sahiptir
4. e, f, g ve h özelliklerine sahip olmak, karakteristiğine sahip olmakla ilgilidir.
5. O halde B de k karakteristiğine sahiptir.

35. (Prentzas- Hatzilygeroudis, 2007, 102).

Bu iki mantıksal formu birbirine entegre eden Golding ve Rosenbloom her iki yöntemin avantajlarını maksimum seviyeye çıkarmayı, dezavantajlarını ise minimum seviyeye indirmeyi amaçlamışlardır. Bizde burada İslam hukuku çalışmalarına örnek teşkil etmesi amacıyla onların entegrasyon tablosunu paylaşabiliriz.

Şekil 4³⁶

Sonuç

Çalışmada izlediğimiz yöntem ve elde ettiğimiz bulgular şu şekildedir. Öncelikle kural temelli yöntem ve vaka temelli yöntemin İslam hukukundaki uygulanma alanlarını mantıksal açıdan analiz ettik. Bu analize göre İslam hukukunda kural temelli yöntemin, illet olarak belirlenen vasfın genelleştirilerek, hakkında hüküm bulunmayan durumlarda da aynı vasfın bulunması halinde, aslın hükmünün fer’de de verildiği durumlarda kullanıldığını gördük. Burada önemli olan illetin nasıl belirlendiği durumudur. Kural temelli yöntemin kullanıldığı yerlerde illetin aklî yöntemlerle, kıyas çeşitleri kullanılarak belirlendiği, daha sonra illet olarak belirlenen orta terimin analogik akıl yürütme ile uygulandığını, bunun da paradigmatik analogi formu vasıtasıyla yapıldığını gördük. Vaka temelli yöntemde ise, benzerliğe dayalı analogi formu kullanıldığını, burada illet belirlenirken geleneksel yöntemler, özellikle de te’sir metodunun etkili olduğunu gördük.

İslam hukukunda kural temelli yöntem ve vaka temelli yöntem belirlendikten sonra, genel hukuk sisteminde, yapay zekada ve birçok alanda yapılan entegrasyon çalışmaları gibi İslam hukukunda da böyle bir çalışma yapıp

36. Tablo, Golding ve Rosenbloom’un “Improving accuracy by combining rule-based and case-based reasoning” isimli makalelerinden uyarlanmıştır (Bkz. Golding- Rosenbloom, 1996, 249).

yapılmadığını analiz ettik. Bu analizin sonucunda Gazali ve Kâtibi gibi mantıkî kıyas ile fikhî kıyası birbirine dönüştürme çabası içinde olan usulcülerin, aslında vaka temelli yöntemi kural temelli yönteme dönüştürmeye çalıştığını fark ettik. Diğer bilimlerden farklı olarak İslam hukukunda hükümlerin kaynağının naslara dayanması ve fer' ile ilgili verilecek hükümlerin bu naslardaki hükümlerle çelişmemesi gerektiği, İslam hukukunda verilecek olan hükümlerle ilgili daha çok düşünsel çaba gerektirdiği aşikârdır. Ancak yine de diğer alanlarda yapılan entegrasyon çalışmaları, formel anlamda fukahaya fikir verebilir. Özellikle de verimliliği artırıcı kombinasyon bizce takdire şayandır. İslam hukukunda da kurallardan yeni vakalar türetilerek (varsayımsal vaka) ya da vakalardan yeni kurallar türetilerek farklı bakış açısı geliştirilebilir. Yeni koşullar ve değişen hukuksal düşünceler karşısında, İslam hukukunda ne gibi çözüm önerileri üretilebilir? Bu yeni vakalar karşısında nasıl hükümler verilebilir? gibi sorulara mantık perspektifinden bakılabilir. Çünkü fukaha her durum ve şartlar için yeni çözüm önerileri üretmek ile yükümlüdür.

Kaynaklar / References

- Altuntaş, Fuat. *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*. Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/529-539. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aristoteles. *Retorik*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Başıoğlu, Tuncay. "İleti Tespit Metotlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tenkitler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 4/6 (2002), 141-160.
- Candan, Abdurrahman. *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lil)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Çapak, İbrahim. *Gazali'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Çil, Mustafa. *Fıkıh Usulü Metnine Şerh Katkısı: Menarü'l-Envar Çizgisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlalin Mantıkî Yapısı-İlk Dönem Sünni Kelam Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Demirören, Meral. *Probleme Dayalı Öğrenme-Entegre Tıp Eğitimi Programında Öğrencilerin Klinik Akıl Yürütme Becerisinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2008.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İlet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durusoy, Ali. "Gazâlî'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 303-320.
- Eshach, Haim – Bitterman, Haim. "From case-based reasoning to problem-based learning". *Academic Medicine* 78/5 (2003), 491-496.

- Frye, Douglas vd. "Theory of mind and rule-based reasoning". *Cognitive Dhevelopment* 10/4 (1995), 483-527.
- el-Ğazālî, Ebū Hāmid Muḥammed b. Muḥammed. *Şifa'ü'l-Galîl*. Neş. Hamed el-Kebisî. Bağdad: 1390/1971.
- el-Ğazālî, Ebū Hāmid Muḥammed b. Muḥammed. *Mi'yarü'l-ilm*. çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Golding, Andrew R. – Rosenbloom, Paul S. "Improving accuracy by combining rule-based and case-based reasoning". *Artificial Intelligence* 87/1-2 (1996), 215-254.
- Hacinebioğlu, İ. Latif vd. "İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 16 (2013), 41-62.
- Hasırcı, Nazım. "Mantıkî Kıyas ile Fikhî Kıyasın Karşılaştırılması". *İslâmî İlimler Dergisi Mantık Sayısı 5/2* (2010), 59-73.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Fenn-i Menahic*. İstanbul: 1329.
- Kolodner, Janet. *Case-Based Reasoning*. San Mateo: Morgan Kaufmann, 2014.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Langenbucher, Katja. "Argument by analogy in European law". *The Cambridge Law Journal* 57/3 (1998), 481-521.
- Macagno, Fabrizio – Walton, Douglas. "Argument from analogy in law, the classical tradition, and recent theories". *Philosophy & Rhetoric* 42/2 (2009), 154-182.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Prentzas, Jim – Hatzilygeroudis, Ioannis. "Categorizing Approaches Combining Rule-Based and Case-Based Reasoning". *Expert Systems* 24/2 (2007), 97-122.
- Selvi, Abdulkadir. *İslam Hukuk Metodolojisinde İlet Kavramı ve Bilinme Yolları*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Şa'ban, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İliminin Esasları Usulü'l-Fikh*. çev. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Şahin, Enver. *Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Türkyılmaz, Saliha Keleş. "Muhammed Amidi'nin 'Risale fi'l-Kıyasî'l-Hulfiyy ve'l-Aksi' Adlı Eserinde Hulfi-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıkî Analizi". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 83-103.
- Volkov, Alexei. "Analogical reasoning in ancient China: Some examples". *Extrême-Orient Extrême-Occident* (1992), 15-48.
- Zuhayli, Vehbe. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- İnternet Kaynakları**
- <https://www.nasa.gov/image-feature/kepler-1649c-earth-size-habitable-zone-planet-hides-in-plain-sight> (Erişim:03.02.2021)
- https://en.wikipedia.org/wiki/Shuo_Yuan (Erişim: 05.02.2021)
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mensiyüs> (Erişim: 05.02.2021)

